

İNSAN HÜRRİYETİ MESELESİNİN KUR'AN'IN BÜTÜNLÜĞÜ İÇİNDE TAHLİLİ

Doç. Dr. Mevlüt ÖZLER (*)

İnsanlık tarihi boyunca tartışılmış ve hâlâ tartışılan bir mesele olan insan hürriyeti problemi Felsefenin olduğu kadar İslâm ilahiyatının da önemli konularından birisidir. İnsanın bir hürriyete sahip olup olmadığı ve bunun sınırları meselesi ilk dönemlerden itibaren, hatta ilk insanla birlikte tartışılmaya başlanmış bir konudur.

Kur'an-ı Kerim'de Bakara sûresinin 35 ila 38. âyetlerinde anlatıldığı üzere; *şeytanın, ayaklarını kaydırması* sonucu Hz. Âdem ile eşinin yasak ağaçtan yemeleri sebebiyle cennetten kovulmaları hadisesi, kanaatimizce, insan hürriyeti ve sorumluluğunun ilk tartışma noktasıdır. Bu noktadan başlayarak, tarih boyunca şu ve benzeri sorular beşer aklını hep kurcalaya gelmiştir.

İnsanın hürriyet alanı ne kadardır? Daha doğrusu onun hürriyeti var mıdır, yok müdür? Sorumluluklarının tahakkuku açısından, bulunması gerektiği en azından bir şuur halinde hissedilen bu hürriyetin sınırı nedir? İnsan için mutlak anlamda bir hürriyetten bahsedilebilir mi? Şâyet edilemeyecekse o vakit insanın sorumluluğunun anlamı ne olacaktır.

Bu sorulara cevap aramaya ve bu önemli problemi tartışmaya başlarken evvela "hürriyet" kavramıyla neyi kastedtiğimizi ifade edelim:

Bizim anlayışımıza göre hürriyet; insan iradesinin dış dünya ile temasa geçmesi (geçebilmesi), iradenin bir dış mevcudiyet kazanması (kazanabilmesi), iç dünyasının zaman ve mekân planında dış dünyaya yansımaları, irade ve kudretinin eyleme dönüşmesi ya da dönüşebilme imkânıdır.

Hürriyet meselesinin esas dayanağı şüphesiz ki, Allah'ın mutlak iradesi yanında, insanın da irade hürriyeti olup olmadığıdır. Bir başka ifadeyle irade, insan hürriyetinden bahsedebilmenin ön koşuludur. İnsan, fiillerini şu veya bu şekilde yapmayı ya da yapmamayı tercih edip seçebilmeli ki onun hürriyetinden bahsedilebilsin. Ünlü düşünür Hegel'in ifadesiyle; "*Bir eylem ancak onun sorumlusu insanın*

*) A.Ü. İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

iradesi olduğu zaman insana nisbet edebilir”¹ ve o zaman hürriyetten bahsedilebilir. Aksi halde hürriyet söz konusu değildir.

Bu noktada hemen akla gelen ve tartışılması gereken şey, insanın kudreti, yani onun güç sahibi olup olmadığı meselesidir. Zira iradenin eyleme dönüşmesi kudretin varlığına bağlıdır. Kudret yoksa eylemden de bahsetmek mümkün değildir ve bu durumda insan iradesinin bir ehemmiyeti kalmamaktadır.

Hürriyet meselesi doğrudan doğruya insanla alakalı olmakla birlikte, problem münhasıran tek başına onun şahsında çözülemez. Çünkü dünyaya gelişi gibi gidişi de kendi arzu ve iradesiyle olmayan insanın kendisinden hiç bir zaman müstağni kalamayacağı, varlığıyla birlikte sahip olduğu tüm kabiliyet ve imkânları kendisine veren bir yaratıcısı vardır. Onun için konu insanla beraber Allah ve O’nun üstün iradesiyle de çok yakından alakalıdır. O halde meselenin bu yönü ihmal edildiği takdirde konu hakkında bir sonuca ulaşmak mümkün olmaz, ulaşılsa da makbul ve makul olmaz. Bundan dolayı hürriyet probleminin insan-Allah ilişkisi çerçevesinde ele alınma zarureti vardır.

İslâm düşüncesinde, Allah’ın eşya ve âlemden mutlak tasarruf ve kudret sahibi olduğu hususunda şüphe ve tartışma yoktur. Ancak, varlıklar içerisinde sorumlu ve mükellef varlık, yani “kul” olarak insanın kendi fiilleriyle ilgili olan noktalarda, Allah’ın mutlak irade ve tasarrufuyla, insanın sorumluluğunun nasıl bağdaştırılacağı ya da anlaşılacağı meselesi başlı başına bir tartışma konusudur.

İslâm düşüncesine ait her ilmi meselede olduğu gibi bu konu hakkında da sıhatli bir sonuca ulaşabilmek için meselenin evvela Kur’anî temellerinin tesbit edilmesi gerekir. Zira geçmişte konu hakkında düşünen her fırka ya da şahıs, görüşlerinin kabulünü temin için, onları tabii olarak, Kur’an’la temellendirmeye çalışmıştır. Dolayısıyla konunun, fırka ve şahısların üstünde, tek başına Kur’an’ın bütünlüğü çerçevesinde ele alınma zarureti vardır. Kanaatimizce bu, doğruya ulaşabilmek için vazgeçilemez, zaruri bir yoldur. Böyle yapılmayıp; fırka ve şahısların görüşleri istikametinde Kur’an’a yaklaşılması durumunda, bu anlayışların esas alınması ve Kur’an’ın ikinci plana bırakılması gibi bir yanlışlığa düşülecektir. Onun için biz insan hürriyeti konusuna Kur’an’ın nasıl yaklaştığını ana hatlarıyla tesbite çalışacak ve âyetleri herhangi bir yoruma tabi tutmadan, olduğu şekliyle tesbit ettikten sonra Kur’an’ın bütünlüğü içinde konunun bir tahlilini yapacağız. Şimdi evvela Allah’ın mutlak irade ve tasarrufunun Kur’an’da nasıl ifade edildiğini tesbite çalışalım.

1) Bkz. Hegel, G.W.F., *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, çev. Cenap Karakaya, İst., 1991, s.

HÜRRİYET PROBLEMİNİN İLÂHÎ BOYUTU YA DA KUR'AN'DA MUTLAK İLÂHÎ İRADE

Kur'an Allah'ı mutlak irade sahibi, her dilediğini yapan bir zât olarak tanıtır.

"Allah dilediğini yapar"² ifadesi Kur'an'da müteaddit yerlerde tekrarlanır. O, bu mutlak iradesiyle dilediğini dilediği şekilde yapar ve yaratır. O'nun iradesine engel olmak mümkün olmadığı gibi, irade sahibi olan insan da irade gücünü O'ndan alır. Allah bir şeyi dilemedikçe de insan tek başına bir şey dileyemez³.

Kur'an, Allah'ın bu üstün mutlak iradesi yanında, bunun tabii bir sonucu olarak, Allah'ı tek ve yegâne yaratıcı olarak tanıtır. Kur'an'dan anlıyoruz ki, yaratma, yani yaratabilme gücüne sahip olma uluhiyyetin temel niteliğidir. Allah, kendisi ile, ilâh diye tapınılan çeşitli varlıklar arasındaki benzersizliğe işaret ederken, yaratma gücünü esas alarak, yaratmanın kendisine mahsus olduğunu, ilâh oldukları iddia olunanların ise, hiç bir şey yaratamayacaklarını ifade ederek şöyle buyurur:

"Ey inananlar! Size bir misal verildi; şimdi onu iyi dinleyin: Allah'ı bırakıp da yalvardıklarınız, o maksatla bir araya gelseler bile bir sineği dahi yaratamazlar. Sinek onlardan bir şey kapsa, onu da geri alamazlar. İsteyen de aciz, kendinden istenen de."⁴

Allah'tan başka hâlık yoktur. İnsanı, yeri göğü yaratan O'dur. Büyük İslâm bilgini İbn Hümâm (v. 861/1457)'in da çok güzel belirttiği gibi; örümcek veya arının garip şekline rağmen yaptıkları ince sanatkârlığı yarattığı gibi, canlıların fiillerini de akıllı insanlar bile yapmaktan aciz olduğuna göre, onlara bu işleri yaptıran ve onlara bu fiilleri ilham eden, Allah'tan başka kim olabilir?⁵

Allah istediğini istediği şekilde yapar. Yaptıkları için, "Niçin yaptın?" denilemeyeceği gibi; terk ettikleri için de, "Neden yapmadın?" diye itiraz olunamaz. Çünkü fiilleri hususunda O'nun için zorunluluk tasavvur edilemez⁶.

Şu halde ilâhın en hususi vasfı yaratma, yoktan var etme gücüne sahip olması ve bu hususta kendisinin ortağının bulunmamasıdır⁷. Dikkate şâyandır ki Hz. Peygamber (s.a.v.)'e gelen ilk vahiyde de bu husus vurgulanmış ve "Yaratan Rabbın

2) Bkz., el-Bakara, 2/253, Hüd, 11/107; el-Hacc, 22/14; el-Bürûc, 85/16.

3) Bkz., ed-Dehr, 76/30; et-Tekvîr, 81/29.

4) el-Hacc, 22/73.

5) Bkz., İbn Hümâm, Kemâleddîn, el-Müsâyer, Bulak, 1317 h., s.97.

6) el-İsferâyînî, Ebu'l-Muzaffer Şahfûr b. Tâhir b. Muhammed, et-Tabsîr fi'd-Dîn ve Temyîzü'l-Fırkatîn - Nâciyeti anî'l-Fıraki'l-Hâlikîn, nşr. Muhammed Zâhid el-Keuserî, Mısır, 1374/1955, s.151.

7) eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerîm b. Ebî Bekr, Nihâyetu'l-İkdâm fi İlmî'l-Kelâm, nşr. Alfred Guillaume, London, 1934, s.91.

adıyla oku! O, insanı bir kan pıhtısından yarattı.”⁸ buyurularak O'nun bu en hususi vasfına dikkat çekilmiştir.

Allah yerin ve göğün⁹ ve tüm varlığın gerçek sahip ve mâlikidir; mülk O'na aittir¹⁰. Yerde ve gökte olan her şey, O'na boyun eğmiştir¹¹. Mülkün gerçek sahibi olarak Allah, mülkünde dilediği şekilde hareket eder, çünkü mülkünde ortağı yoktur¹². Bunun için, hükmetmek¹³, yaratmak ve emretmek O'na aittir¹⁴. O, dilediğini yapar ve yaratır¹⁵. Her şeyin¹⁶, insanın ve yaptıklarının yaratıcısı O'dur¹⁷, O'ndan başka yaratıcı yoktur¹⁸.

Allah bütün âlemin yaratıcısıdır. Göklere ve yere¹⁹, güneşe ve aya, gündüze ve geceye²⁰, dağlara ve nehirlerle²¹, ağaçlara, meyvelere, tanelere, bitkilere²² ve her çeşit canlıya²³ varıncaya kadar, hepsini yaratan Allah'tır. Kısaca O, her şeyin yaratıcısıdır²⁴.

Kur'an'a göre oluşun kaynağı Allah'tır ve varlık, insana Allah'ın bir lütfudur. Yani Allah ile insan arasında yaratıcı ve yaratılmış münasebeti vardır. Allah insana oluş ve varlığını veren zâttir. İnsan da Allah'ın yaratıklarından biri ve en önemlisidir.

Kısaca, Allah, mülkün tek sahibi olarak, mülkünde mutlak tasarruf sahibidir ve “yaptığından sorumlu tutulamaz”²⁵. Bütün bu âyetler ve Kur'an baştan başa Al-

8) el-Alak, 86/1-2.

9) Bkz., el-Bakara, 2/107, Âli İmrân, 3/189; el-Mâide, 5/17, 18, 40, 120; el-En'âm, 6/73; el-A'râf 7/158; el-Hadid, 57/2.

10) Bkz., Âli İmrân, 3/83.

11) Bkz., Âli İmrân, 3/83.

12) Bkz., el-İsrâ, 17/111; el-Furkân, 25/2.

13) Bkz., el-Kasas, 28/70.

14) Bkz., el-A'râf, 7/54.

15) Bkz., Âli İmrân, 3/47; el-Kasas, 28/68.

16) Bkz., el-En'âm, 6/101; el-Ra'd, 13/16; el-Furkân, 25/2; ez-Zümer, 39/2; el-Mü'min, 40/62; el-Mülk, 67/14.

17) Bkz., es-Sâffât, 37/96.

18) Bkz., Lokmân, 31/11.

19) Bkz., İbrâhim, 14/19.

20) Bkz., Fussilet, 41/37.

21) Bkz., er-Ra'd, 13/3.

22) Bkz., er-Rahmân, 55/10-12.

23) Bkz., en-Nûr, 24/45.

24) Bkz., el-En'âm, 6/102.

25) el-Enbiyâ, 21/23.

lah'ın mutlak irade ve yaratmasına, bu hususta da mutlak teklîğine işaretlerle doludur. Yani O, hem iradesinde, hem de yaratmasında tek olandır. İyi ve kötü, hayır ve şer hepsini yaratan O'dur. Hayır da şerri de kendisi yaratmakla beraber, O'nun rızası hayrın gerçekleşmesi doğrultusundadır²⁶.

HÜRRİYET PROBLEMİNİN İNSANÎ BOYUTU; İRADE HÜRRİYETİ AÇISINDAN KUR'AN'DA İNSAN

İrade etme ve yaratma hususunda Allah'ın mutlak gücünü ve teklîğini vurgulayan Kur'an-ı Kerim, şüphesiz insanın durumuna da işaret eder. Kur'an'da bir kısım âyetler, Allah'ın irade ve yaratmasındaki teklîğine ve eşitsizliğine paralel olarak, insanın iradesinde ve fiilinde herhangi bir hak ve yetkisinin olmadığını, insan için yapılacak bir şeyin bulunmadığını, yani insanın fiilinde mecbur olduğunu ifade ederken; bazı âyetler de, insanın iradesinde ve fiilinde hür ve bağımsız olduğunu, fiillerini kendi müstakil irade ve gücüyle yapıp meydana getirdiğini, iş ve fiillerinde herhangi bir cebrin bulunmadığını gösterir²⁷.

Şimdi evvela cebre, sonra hürriyete işaret eden âyetlere bir kaç örnek verelim ve sonra bunları bir bütün halinde değerlendirmeye çalışalım.

Zorunluluk (Cebr) Altındaki İnsan

Kur'an'da cebr yani zorunluluk ifade eden âyetlere misal olmak üzere şunları zikredebiliriz:

*“İnsanlar bir tek ümmet idi. Sonra Allah müjdeleyici ve uyarıcı olarak peygamberler gönderdi ve beraberlerinde - insanların ihtilafa düştükleri şeyler hakkında aralarında hüküm vermek için - hak yolu gösteren kitaplar da indirdi. Ancak kendilerine apaçık deliller geldikten sonra, aralarındaki kıskançlıktan ötürü dinde anlaşmazlığa düştüler. Bunun üzerine Allah iman edenleri, kendi iradesiyle, hakkında ihtilafa düştükleri gerçeğe ulaştırdı. **Şüphesiz ki Allah dilediğine doğru yolu gösterir**”²⁸*

*“(Habibim) Onları (insanları) hidâyete erdirmek senin üstüne borç değil. Ancak, **Allah hidâyeti kime dilerse ona verir.**”²⁹*

26) Bkz., Meryem, 19/76; ez-Zümer, 39/7. krş. en-Nisâ, 4/79.

27) Krş., İbn Rüşd, Muhammed b. Ahmed, *el-Keşf an Menâhici'l-Edille fi Akâidi'l-Mille*, (Faslu'l-Makâl ile birlikte), Mısır, tsz. s.104 vd.

28) el-Bakara, 2/213.

29) el-Bakara, 2/272.

“Âyetlerimizi yalanlayanlar karanlıklarda (kalmış) sağırlar, dilsizler. **Allah kimi dilerse onu şaşırtır, kimi de dilerse onu doğru yola koyar.**”³⁰

“**Eğer Allah sizi azdırmak istemişse, ben size öğüt vermek istesem de nasihatım size fayda vermez.** Çünkü O sizin Rabbinizdir ve (nihâyet) O’na döndürüleceksiniz.”³¹

“Her nefsin (hayır ve şer) bütün kazandığına nâzır olan (hiç böyle yapmayan gibi olur mu?) Onlar Allah’a ortaklar tanıldılar. De ki: “Bunlara ad takın (necidir, ne iş yaparlar?) Yoksa siz yer yüzünde ona bilmeyeceği bir şeyi mi haber veriyorsunuz? Yahut (gelişi güzel) sözün dış yüzü ile mi (kendinizi aldatıyorsunuz?). Hayır o kâfirlere (müminlerin aleyhindeki) tuzakları süslü (ve hoş) göründü ve onlar doğru yoldan alıkonuldular. **Allah kimi şaşırtırsa artık onun için hiçbir hidâyet veren yoktur.**”³²

“Allah dileseydi sizi tek ümmet yapardı, fakat **O dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletir.** Yapageldiğiniz işlerden elbette mesûl olacaksınız.”³³

“İşte biz onu (Kur’an’ı) böyle açık âyetler halinde indirdik. Şüphesiz ki **Allah dilediği kimseyi doğru yola sevkeder.**”³⁴

“**Eğer biz dileseydik herkesi elbette hidâyete erdirirdik.** Fakat benden (sadır olan); “cehennemi bütün cinlerden, insanlardan muhakkak dolduracağım” sözü hak olmuştur.”³⁵

“**Allah kimi saptırırsa bundan sonra onun hiç bir hâmisi yoktur.** O zalimleri göreceksin ki onlar azabı gördükleri zaman, dünyaya geri dönme ye bir yol var mı? Diyecekler.”³⁶

“Onların Allah’tan başka kendilerine yardım edecek hiç bir dostları yoktur. **Allah kimi sapıklıkta bırakırsa ona hiç bir yol yoktur.**”³⁷

“Hevâsını (kötü duygularını) tanrı edinen ve **Allah’ın bir bilgiye göre saptırdığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözünün üstüne de per-**

30) el-En’âm, 6/39.

31) Hüd, 11/34.

32) er-Ra’d, 13/33.

33) en-Nahl, 16/93.

34) el-Hacc, 22/16; en-Nûr, 24/46.

35) es-Secde, 32/13.

36) eş-Şûrâ, 42/44.

37) eş-Şûrâ, 42/46.

de çektiği kimseyi gördün mü? Şimdi ona Allah'tan başka kim doğru yola eriştirebilir? Hâlâ ibret almayacak mısınız?"³⁸

"Sizler ancak Rabbinizin dilemesi (bir şeyi dilemenize izin vermesi) sayesinde (o şeyi) dileyebilirsiniz. Çünkü Allah hakkıyla bilendir, tam bir hüküm ve hikmet sahibidir."³⁹

Kur'an'da cebr ifade eden âyetlere örnek olarak seçtiğimiz bu ifadelerin dışında daha birçok başka âyetler de vardır⁴⁰.

Mutlak Bağımsız İnsan

İnsanın irade ve fiilinde hür ve bağımsız olduğunu ifade eden âyetlere misal olmak üzere şunları zikredebiliriz:

"Hayır! Her kim bir kötülük eder de onun kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatırsa işte o kimseler cehennemliktir. Onlar orada devamlı kalırlar. İman edip yararlı iş yapanlara gelince, onlar da cennetliktirler. Onlar orada devamlı kalacaklar."⁴¹

"Yoksa siz de (Ey Yahudiler) evvelce Mûsâ'ya sorulduğu gibi peygamberinizi sorguya mı çekmek istiyorsunuz? Kim imanını (nı) küfür ile değiştirirse dümdüz yolu sapmış olur."⁴²

"Onlar hangi şeyi nafaka olarak vereceklerini sana sorarlar. De ki: maldan vereceğiniz şey (öncelikle) ananın, babanın, akrabanın, yetimlerin, yoksulların, yol oğlunun (misafirin hakkı) dır. Hayır olarak ne yaparsanız şüphesiz Allah onu bilir."⁴³

"Öyle bir günden sakının ki (hepiniz) o gün Allah'a döndürüleceksiniz. Sonra herkese kazandığı tastamam verilecek, onlara haksızlık edilmeyecektir."⁴⁴

"Allah her şahsa ancak gücü yettiği kadar sorumluluk yükler. Herkesin kazandığı ya kendi lehine ya da aleyhinedir."⁴⁵

38) el-Câsiye, 45/23.

39) ed-Dehr, 76/30; Krş. et-Tekvîr, 81/29.

40) Bkz., en-Nisâ, 4/83; el-En'âm, 6/35, 107, 149; Yûnus, 10/25; er-Ra'd, 13/27; en-Nahl, 16/9, 37; el-İsrâ, 17/97; el-Kehf, 18/17; er-Rûm, 30/29.

41) el-Bakara, 2/81-82.

42) el-Bakara, 2/108.

43) el-Bakara, 2/215.

44) el-Bakara, 2/281.

45) el-Bakara, 2/286.

“Kim bir günah kazanırsa, onu ancak kendi aleyhine kazanmış olur. Allah her şeyi bilicidir, tam bir hüküm ve hikmet sahibidir.”⁴⁶

“Ey insanlar! Resûl size Rabbinizden gerçeği getirdi. Şu halde **kendi yararınıza olarak (O’na) iman edin. Eğer inkâr ederseniz,** göklerde ve yerde ne varsa şüphesiz hepsi Allah’ındır. Allah geniş ilim ve hikmet sahibidir.”⁴⁷

“Artık **kazanmakta olduklarının cezası olarak** az gülsünler, çok ağlasınlar.”⁴⁸

“**Kazanmakta olduklarına karşılık** ceza olarak varacakları yer cehennemdir.”⁴⁹

“Kim doğru yolu bulursa, o doğru yolu kendi faydasına bulmuş olur. Kim de sapıklık ederse o da yalnız kendi aleyhine sapsmış olur. Hiç bir günahkâr başkasının günah yükünü yüklenmez. Biz bir resul gönderinceye kadar (hiç bir kimseye ve kaume) azab ediciler değiliz.”⁵⁰

“De ki O (Kur’an) Rabbinizden (gelen bir) haktır. **Artık dileyen iman etsin, dileyen kâfir olsun.**”⁵¹

“Kim doğru yolu bulursa o yolu kendi faydasına bulmuş olur. Kim de sapsarsa (ona) de ki; ben sadece fena hareketlerin korkunç âkibetini haber verenlerdenim.”⁵²

“Yaptıklarına karşılık olarak, onlar için nice sevindirici ve göz aydınlatıcı nimetler sakladığını hiç kimse bilemez.”⁵³

“(Ey Muhammed!) Şüphesiz biz bu kitabı sana, insanlar için bir hak ve gerçek olarak indirdik. Artık **kim doğru yolu seçerse kendi lehinedir. Kim de sapsarsa kendi aleyhine sapsmış olur.** Sen onların üzerinde vekil değilsin.”⁵⁴

“Rabbimiz Allah’tır, deyip, sonra **dosdoğru yaşayanlara korku yoktur** ve onlar üzülmeceklerdir. Onlar cennet ehlidirler. **Yapmakta olduklarına karşılık** orada ebedî kalacaklardır.”⁵⁵

46) en-Nisâ, 4/III.

47) en-Nisâ, 4/170.

48) et-Tevbe, 9/82.

49) et-Tevbe, 9/95.

50) El-İsrâ, 17/15.

51) el-Kehf, 18/29.

52) en-Neml, 27/92.

53) es-Secde, 32/17.

54) ez-Zümer, 39/41.

55) el-Ahkâf, 46/13-14; krş. el-Vâkı’a, 56/24.

"Sizi yaratan O'dur. Böyle iken **kiminiz kâfir, kiminiz mü'mindir. Allah yaptıklarınızı görendir.**"⁵⁶

"Gerçek, biz ona (doğru) yolu gösterdik. **ister şükredici olsun, ister kâfir.**"⁵⁷

Kur'an'da bazı âyetler de vardır ki, her iki anlamı, yani hem cebri, hem de insanın hürriyetini birlikte ifade eder. Bir âyette Allah şöyle buyurur:

"Allah dileseydi sizi (hepinizi) tek ümmet yapardı. Fakat **O, kimi dilerse onu sapıklıkta bırakır, kimi de dilerse onu hidâyete iletir.** Yapageldi-jiniz işlerden elbette mes'ûl olacaksınız."⁵⁸

Âyette yer alan "Kimi dilerse onu sapıklıkta bırakır, kimi de dilerse onu hidâyete iletir" ifadesi cebir anlamını taşırken; "Yaptığınız işlerden elbette mes'ûl olacaksınız" ifadesi ise insanın sorumlu tutulacağı, hür iradesiyle yaptığı fiilleri bulunduğunu ifade eder. Zira insanın fiilinden mes'ûl tutulması, onun, fiilini yapabileceği müstakil bir irade ve güce sahip olduğunu gösterir. Aksi halde, Allah kuluna bir şeyi zorla yaptırmış ve ondan sonra da onu mes'ûl tutmuş olur ki, bu zulümdür, Allah ise kullarına zulmetmez⁵⁹.

KUR'AN'IN BÜTÜNÜLGÜ ÇERÇEVESİNDE KONUNUN TAHLİLİ

Buraya kadar zikredilen âyetlerden anlaşılmıştır ki, Kur'an'da Allah, iradesi ve yaratması hususunda mutlak tektir, yaratmak sadece O'na mahsustur. Buna paralel olarak, Kur'an'da yer alan bir kısım âyetler cebir anlamı ifade ederken, diğer bir kısım âyetler de iradesi ve fiili hususunda insana hürriyet tanımaktadır. Bu durum, ilk bakışta bir çelişki gibi gözükmemekte ise de⁶⁰, aslında böyle bir şey yoktur. Böyle bir çelişkinin olması hem nazarî olarak mümkün değildir, hem de iyi düşünüldüğünde fiilen böyle bir durum müşahade edilmemektedir.

Kur'an'da nazarî de olsa, bir çelişki olamaz. Çünkü Kur'an Allah kelâmıdır. Allah'ın ilminin eseri olan kelâmında çelişki olamaz. Bizzat Kur'an'ın da ifade ettiği gibi; "Eğer O (Kur'an) Allah'tan başkası tarafından gelmiş olsaydı, onda (Kur'an'da) birçok tutarsızlık bulurlardı."⁶¹ Madem ki Kur'an Allah kelâmıdır, öyle ise O'nda çelişki olamaz.

56) el-Teğâbün, 64/2.

57) ed-Dehr, 76/3.

58) en-Nahl, 16/93.

59) Bkz., el-Mü'min, 40/31. Bu şekilde her iki manâyı da birlikte ihtivâ eden diğer âyetler için bkz. el-En'âm, 6/137; eş-Şûrâ, 42/13.

60) Bkz., Gardet, Louis, The Encyclopaedia of Islam, Volume, I, Leiden-London, 1960, s.412 "Allah" mad.

O halde, bu iki âyet grubunu birlikte dikkate aldığımızda, nasıl anlamalıyız? Bu âyetlerin ışığında, iradesi ve fiilleri açısından insanın Kur'an'daki durumu hakkında neler söyleyebiliriz? İşte cevaplandırılması ve üzerinde iyi düşünülmesi gereken hassas nokta burasıdır.

İlk önce belirtmek gerekir ki; bu iki âyet grubunu aynı anda birlikte mütâlaa etmek zarûridir. Zira, bir tarafı dikkate almaksızın sadece öbür taraf üzerinde düşünlüdüğünde ya cebre, ya da insanın mutlak bağımsızlığı yanlışlığına düşülür.

Bizim Kur'an'dan anladığımızı göre; insanın fiillerinde mecbur olduğunu (cebr) ifade eden âyetler, Allah'ın mutlak irade ve kudretini gösterirken; insana irade ve hürriyet tanıyan âyetler ise; Allah'ın bu şeye şamil, üstün kudreti yanında ve onun sınırları dahilinde, insanın da irade ve kudretinin bulunduğu işaret etmektedir. Yani Kur'an insana bir hareket serbestisi tanımakta ve neticesinden onu sorumlu tutmaktadır. Bir başka ifadeyle, Kur'an insanın sorumluluğunu ve gücünü inkâr etmez, ama onu hiçbir zaman Allah'ın hükümranlık alanından bağımsız olarak da düşünmez. Allah dilediği anda, işlere, hâdiselere müdahale edebilir. İşte bu hakikat, Kur'an'ın esas vurgulamak istediği husustur. Allah, dilediği anda, dilediğini yapma gücündedir. Ne var ki O, âleme koymuş olduğu düzene (sünnetullâh) fazla müdahale etmez. Ama insan, tam bağımsız bir varlık olduğu zehabına kapılıp, kendini Allah'tan hiçbir an müstağni görmemelidir. Zîra kendisinin hareket alanı da Allah'ın kudret alanı içindedir. Şu âyetler bunu açıkça vurgulamaktadır:

*“Allah'ın dilemesine bağlamadıkça (inşallah - Allah dilerse demedikçe) hiçbir şey için ‘bunu yarın yapacağım’ deme. Bunu unuttuğun takdirde Allah'ı an ve umarım Rabbim beni doğruya bundan daha yakın olan bir yola iletir de.”*⁶²

*“Eğer Rabbin dileyseydi, yeryüzündekilerin hepsi elbette iman ederlerdi.”*⁶³

Kısaca Kur'an, insanın, irade kudretiyle birlikte, insanın, irade kudretiyle birlikte, sorumlu bir varlık olduğunu inkâr etmemekle beraber, daima, Allah'ın eşsiz irade ve gücüne dikkat çekerek, O'nun bu konudaki teklifini, yegâne yaratıcı olduğunu vurgulamaktadır. Yani Kur'an'da, Allah'ın hükümranlığında doğan zorunluluk ile, ancak hürriyetle mümkün olabilecek insanın sorumluluğu açıkça belirtilmiştir ve bunda hiçbir çelişki de yoktur⁶⁴.

61) en-Nisâ, 4/82.

62) el-Kehf, 18/23,24.

63) Yûnus, 10/99.

64) Garaudy, Roger, *İslâm ve İnsanlığın Geleceği*, trc. Cemal Aydın, İstanbul, 1990, s.134.

SONUÇ

Kur'an'dan öğrendiğimiz bu gerçeklikler ışığında insan hürrüyeti problemiyle ilgili bir nihâf değerlendirmede bulunarak şunları söyleyebiliriz.

İnsan, irade ve güç sahibi bir varlıktır. Her ne kadar çekim kuvvetinin etkisinde ise de, hareketleri yüksekten atılan bir taş gibi değerlendirilemez. İnsan ne belli şartlarda büyüyen bir bitki, ne de iç güdülerine göre hareket eden bir hayvandır. Her zaman kendini farklı kavşak noktalarında bulan insanın, yanan ateşten, büyüyen bitkiden, yürüyen hayvandan farkı; sahip olduğu irade ve kudretidir. Bundan dolayı insan, karşılaştığı farklı seçeneklerden birini kendi iradesiyle seçip yapmaktadır ve elinin titremesi gibi gayr-i iradî bir durumla ihtiyarî fiilleri arasındaki farkı açıkça anlamaktadır ve fatalist iddiaların aksine, Kur'an'ın açık ifadesiyle; *"Her nefis kazandığına karşılık bir rehindir."*⁶⁵

Ayrıca şu husus da unutulmamalıdır ki insan hürriyet bilinci ile dünyaya gelmektedir, yani hürriyet aslında fitrî bir duygudur. Küçük bir çocuğun dahi el ve ayakları tutularak, yahut oynamakta olduğu oyunu bozularak serbest hareket etmesine mani olursa, bu müdahaleye karşı bir tepki göstererek serbest bırakılmasını sağlamaya çalışır; bunu başaramaz ise şiddetli bir öfkeyle ağlar ya da bağırır ki onun bu davranışı insanın hürriyet bilinci ile doğduğunu ve hürriyetin fitrî bir duygu olduğunu gösterir.

Ne var ki, bütün bunlarla birlikte, yaratılmış bir varlık olarak insan kâinattan bir parçadır. Dolayısıyla onun kendi dünyası dışında ve ondan daha geniş bir dünya vardır ki, insan çoğu kez bu dünyanın işleyiş ve düzenine müdahale edememektedir. Yani o dünyanın şartlarını oluşturan insanın kendisi değildir. Bununla birlikte insanın bu dünyadan etkilenmemesi, ondan soyut bir biçimde yaşaması da imkânsızdır. Böyle olduğuna göre, insan, iradesiyle bir şeyi yapma, yahut yapmamaya karar verirken acaba ne ölçüde bağımsız ve serbest hareket edebilmektedir? Bir başka ifadeyle, karar verme durumunda olan insanın iradesini, kendi dışında oluşan şartlar muhakkak sûrette etkileyeceğine göre, insanın mutlak manâda irade hürriyetinden bahsedilebilir mi?

İşte, insanın mutlak hürriyetinden bahsedebilmek için bu soruya müsbet bir cevap verilmelidir. Bu ise mümkün görünmemektedir. Erich Fromm'un ifadesiyle; *"Birey, kendisini dış dünyaya bağlayan göbek kordonunu koparmadığı ölçüde özgürlükten yoksundur."*⁶⁶ O halde insan, her ne kadar kendini hür hissetse de bu mutlak anlamda bir hürriyet olamaz. Her halde, *"insanın, seçmede mutlak ser-*

65) el-Müddessir, 74/38.

66) Fromm, Erich, *Özgürlükten Kaçış*, trc. Selçuk Budak, Ankara, 1995, s.35.

bestliği yoktur"⁶⁷ diyen büyük İslâm düşünürü Fahreddîn er-Râzî (v.606/1209) bunu kastedtiği gibi; "insanın azmi (cüz'î iradesi) yaratılmamıştır. (Yani insan, iradesini kullanmakta serbesttir). Ama Allah'ın teufiki ve fazlı olmadan bu azmin güzel olması da az olan bir şeydir"⁶⁸ diyen İbn Hümâm (v. 861/1457) da bu noktaya işaret etmektedir.

Demek oluyor ki, insan Allah'ın hükümlerlik alanının dışına çıkamaz, bu imkânsızdır. Buna rağmen o, yine de kendini bir mecburiyet altında hissetmemektedir. Bir bakıma, yer ve göğün sınırları içerisinde yaşamak zorunda olan insan, nasıl kendisini bu alan içerisinde mahkûm edilmiş saymıyor ve bu sınırlı mekân ona dar gelmiyorsa; değil sınırlarını tayin etmek, sınırsız olduğu için, alanını tasavvur etmenin dahi mümkün olmadığı Allah'ın hükümlerlik alanı içerisinde insan, kendisine ayrılan dünyada, kendisini serbest hissetmektedir. Ama o, hiçbir zaman bu alan içerisinde olduğunu unutmamalı ve bir an olsun, kendisini Allah'tan müstağni saymamalıdır.

Burada şu ilahî hitabı tekrar hatırlayalım:

"Allah'ın dilemesine bağlamadıkça (inşallah demedikçe) hiçbir şey için 'bunu yarın muhakkak yapacağım' deme. Bunu unuttuğun takdirde Allah'ı an ve 'umarım Rabbim beni doğruya bundan daha yakın olan bir yola iletir' de."⁶⁹

İlâhî Kelâm Kur'an'ın bu ve benzeri âyetleri ışığında diyebiliriz ki; aşkın ve mutlak varlık olan Allah'ın üstün gücü ve mutlak tasarrufunu kabulden sonra, insana, bu alan içerisinde hürriyet tanımak ve onu, Allah'ın mülkünde iş yapan sorumlu bir varlık olarak kabul etmek çelişik bir durum arz etmez⁷⁰. Kur'an'ın bize öğrettiği gerçek budur. Yoksa insan, mutlak manâda hür olamaz. Çünkü mutlak bağımsızlık ve hürriyet ancak oluş ve varlık bulmadaki istiklâlle mümkün olur. İnsan ise, Allah'ın bir mahlûku olarak, kâinattan bir parçadır ve diğer şeyler gibi o da sınırları belli güç

67) Er-Râzî, Fahreddîn, *Kelâma Giriş (el-Muhassal)*, trc. Hüseyin Atay, Ankara, 1978, s. 190.

68) İbn Hümâm, a.g.e., s. 112-113.

69) el-Kehf, 18/23-24.

(Bu iki âyetin nüzul sebebi şöyle belirtilmektedir: Kureyşliler Hz. Peygamber (s.a.v)'e gelerek; ashab-ı kehf, ruh ve zülkarneyn hakkında soru sormuşlardı. Hz. Peygamber onlara, yarın gelin cevaplayayım demiş ve bunu Allah'ın meşietine bağlamamıştı. Bunun üzerine on beş veya kırk gün kadar vahiy kesilmişti. Müşrikler bu sürede seslerini yükseltmişler ve Hz. Peygamber de sıkılmıştı. Derken bu âyetler nazil olmuş ve böylece, Allah'ın dilemesi olmaksızın bir işin mutlak surette yapılıp, neticelendirilmesinin mümkün olamayacağı hatırlatılmıştı.

Bkz. el-Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saïd Abdullah b. Ömer, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, Mısır, 1375/1955, II, 5; Krş. er-Râzî, Fahreddîn, *Mefâtihu'l-Gayb (et-Tefsîru'l-Kebîr)*, Tahran, tsz., XXI, 108).

70) Bkz., Öner, Necati, *İnsan Hürriyeti*, Ankara, 1982, s. 62; M. Said, *Mâturîdî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, Ankara, 1988, s. 114.

ve imkânlarla yaratılmıştır. Kaldı ki o, bu âleme kendi iradesiyle gelip katılmadığı gibi, buradan da yine kendi iradesiyle gitmemektedir. Yani insan, doğumla ölüm gibi, iki mecburi alanda sınırlıdır. Bu iki mecbûri alan içerisinde onun mutlak hürriyetinden bahsedilemez. Ancak, Allah onu sorumlu ve mükellef bir varlık olarak yarattığından, ona ilâhî mülkü içerisinde bir hürriyet alanı tanımıştır. Onun için insan, hiç bir sûrette kendisini Allah'tan müstağni sayamaz. Çünkü o, ilâhî mülkün sınırlarıyla kuşatılmıştır ve bu mülkün gerçek sahibi olan Allah, dilerse her an ona müdahale edebilmektedir. Şu halde, Kur'an'ın beyanından anladığımıza göre insan ne tam bağımsız, yani her istediğini yapabilen ne de her şeyi ile mecbur, hiçbir şey yapabilme gücünde olmayan bir varlıktır. Bununla beraber insanın bizzat kendisi de cebr altında bulunmadığının şuur ve farkındadır.

Bütün bunları ifadeden sonra son olarak şu hususa da işaret etmek isteriz ki, insan hürriyeti probleminin bir tarafı da insanı aşan mutlak varlıkla ilgili olduğu için bu hususta net ve kesin bir çözüme kavuşmak mümkün gözükmemektedir⁷¹.

Sözlerimizi, bir büyük İslâm düşünürünün, insan hürriyeti konusunun çözümü oldukça zor bir problem olduğunu gayet güzel ifade eden şu cümleleriyle bitirelim:

*"Bu hususta bir hayli söz söylemiş olmamla birlikte bu meseleyi bana hakkıyla anlatacak birini bulabilseydim, bu, benim için bütünüyle dünya saltanatından daha hayırlı olurdu."*⁷²

71) Bkz., Abduh, Muhammed, *Risâletü't-Tevhid*, Mısır, 1386/1966, s. 48 vd.; Öner, a.g.e., s. 55-56.

72) Bkz., el-Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn, Abdülmelik b. Abdullah, *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye*, nşr. M. Zâhid el-Kevserî, Kahire, 1948, s.41.